

HARİZMÎ'NİN *MEFATİHU'L-ULUM*UNDA MANTIK

Doç.Dr. İbrahim ÇAPAK*

ABSTRACT

The Logic in al-Khwarizmi's *Mefatih al-ulum*

Al-Khawârizmî lived in the tenth century as a bureaucrat. He only has a book called *Mafatih al-ulum*. He has written this book for managers in the his period. Analyzes several sciences in this book. One of the issues he addresses is the logic. Al-Kharizmi examines *Isagoge*, *Categries*, *Perihermenias*, *Analititics*, *Apodiktics*, *Topics*, *Sophistics* *Rhetoric*, *Poetics*. In this study we will study Al-Khawârizmî's views about logic.

Keywords: Al-Khawârizmî, *Mafatih al-ulum*, logic

Giriş

Harizmi, *Mefatihü'l-ulum* adlı eserinde mantığın temel konularını oluşturan *İsagoci* (beş tümel), *Kategoriler*, *Analitikler (I. Analitikler)*, *Apodiktika (II. Analitikler)*, *Topikler*, *Poetika*, *Retorik* ve *Sofistik Çürütmeler* üzerinde durmaktadır. *Mefatihü'l-ulum*, birçok ilim dalını içerdiği için adeta ansiklopedik bir mahiyettedir. Eser günün yöneticilerini bilgilendirmek için yazılmış ve mantık ile ilgili temel konular "mantık ilmi" başlığı altında ele alınmıştır. Biz bu çalışmada Harizmi'nin tek eseri olan *Mefatihü'l-ulum*'un içeriği hakkında genel bilgi vererek, özellikle mantık hakkındaki temel görüşleri üzerinde durmaya çalışacağız. Ancak mantık hakkındaki görüşlerine geçmeden önce birkaç satırla Harizmi'nin hayatı ve *Mefatihü'l-ulum*'un mahiyeti üzerinde durmak faydalı olacaktır.

1. Hayatı

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtip olarak bilinen Muhammed b. Ahmed el-Harizmi'nin (ö.387/997) hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Nisbesinden Harizmli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ailesinin Harizmli bir kökenden geldiği, kendisinin ise Belh'te doğduğunu ileri süren kaynaklar da bulunmaktadır. Bazı kaynaklar Harizmi'nin 387 (977) tarihinde vefat ettiğine yer vermektedir.¹ Taşındığı Kâtib lakabından ve eserinde verdiği Samani idari teşkilatına dair ayrıntılı bilgilerden Harizmi'nin üst düzey bürokratlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Nuh b. Mansur'un

* SAÜ. İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, capakibrahim@hotmail.com

1 Harizmi, *Mefatihü'l-ulum*, (nşr. İbrahim el-Ebyari) Beyrut 1404/1984, Önsöz, s. 6-7. Bkz. Nicholas Rescher, "The Logic-Chapter of Muhammed ibn Ahmed al-Khwarizmi's Encyclopedia, Key to the Sciences", *Historiography and Classification of Science in Islam* (Collected and Reprinted by Fuat Sezgin) Frankfurt 2005, V.5, p.316.

(976-977) Buhara'daki sarayında devlet hizmetinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Harizmi'nin Nuh b. Mansur'dan sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmadığı gibi, hocaları ve öğrencileri hakkında da pek bilgi bulunmamaktadır.²

2. Mefâtihu'l-Ulum

Harizmi, *Mefâtihu'l-ulum*'u IX-X. Yüzyıllarda Horasan ve Maverâünnehir'de hüküm süren Samaniler'in ilim adamlarını seven, onları koruyan ünlü baş veziri Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbi'ye ithaf etmiştir.³ Utbi 977 yılında vezarete geldiğine göre söz konusu kitabında bu yıllarda yazıldığı söylenebilir.⁴ Eserden, Harezmi'nin *Mefatih*'i yazmasının öncelikli amacının değişik devlet kademelerinde görev yapan ve çeşitli ilim dallarından haberdar olmaları gereken katipleri aydınlatmak olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Ancak her ne kadar *Mefatih*'u'l-ulum, bir bürokrat tarafından bilimsel kaygı taşımadan sadece meslektaşlarına pratik bilgiler verme amacıyla kaleme alınmış bir eser ise de dönemin ilim anlayışını ve o yıllarda kullanılan çeşitli ilimlere ait teknik terimleri ayrıntılı şekilde sunması bakımından son derece önemlidir.⁶

İki bölüm (makale) on beş bab ve doksan üç fasıldan oluşan eserinde Harizmi, ilimleri iki ana gruba ayırmaktadır: 1. Şeriat ilimleri ve onlarla ilişkili Arabî ilimler. 2. Yunanlılar (Grek) ve öteki milletlerden alınmış yabancı ilimler. Bu temel ayırım esas alınarak *Mefatih*'u'l-ulum iki bölüm halinde yazılmıştır. Şeriat ilimlerini oluşturan ve altı babdan oluşan birinci bölümde fıkıh, kelam, nahiv, kitâbet, şiir-aruz ve ahbâr (tarih) ilimleri ele alınmaktadır. Bu tasnifte fıkıh ve kelam'ın temel İslami ilimler arasında yer aldığı ve tefsir, hadis gibi ilimlerin ise yer almadığı görülmektedir. Buradan hareketle Harizmi'nin tefsir ve hadisi bir ilim olarak görmediği söylenebilir.

Harizmi, şer'i-Arabî ilimlerin başında fıkıhı ele almakta, önce usul-i fıkıhla, daha sonra da fıkıhın taharet, namaz, ezan, oruç, zekât, hac, bey' ve şirket, nikâh ve talak, diyetler ve miras konularıyla ilgili başlıca terimlerin tanımını vermektedir.⁷ Kelam sahasıyla ilgili olarak ise kelamcılarının kullandığı bazı teorik kavramları tanımlamanın yanı sıra itikadi fırkaların da ayrıntılı bir dökümünü veren Harizmi, İslam dışındaki din ve inanç akımlarını da kela-

2 Harizmi, *Mefatih*'u'l-ulum. Önsöz. s. 5-6; İlhan Kutluer, "Harizmi, Muhammed b. Ahmed", DİA.16/222. "Bir Bürokratin Gözüyle Kelam ve Felsefe" *Bilgi ve Hikmet*, 1995 sayı 12, s.172.

3 Harizmi, *age.*, s. 6.

4 İlhan Kutluer, "agmd." 16/222.

5 Harizmi, *Mefatih*'u'l-ulum. s. 14.

6 İlhan Kutluer, "Harizmi, Muhammed b. Ahmed", DİA. 16/222. Bkz. C. E. Bosworth, "Pioneer Arabic Encyclopedia of the Sciences: al Khwarizmi's Keys of the Sciences" *Isis*, Vol. 54, No. 1 (Mar., 1963), s. 100

7 Harizmi, *age.*, s. 21 vd.

mın sahası içinde görmekte örneğin Hıristiyanlığın Melkaiyye, Nesturiyye ve Ya'kubiyye mezheplerinden meydana geldiğini ifade etmektedir.⁸ Harizmi, fıkıh ve kelamın yanı sıra nahiv, kitâbet, şiir-aruz ve ahbâr (tarih) ilimleri ile ilgili temel kavramların tanımlarını vermekte, ayrıca önemli bulduğu bilgilere dikkat çekmektedir.

İkinci bölümü oluşturan ulummü'l-acem olarak ifade edilen ve diğer milletlerden alındığına dikkat çekilen ilimler ise dokuz bab halinde ele alınmaktadır. Bunlar felsefe, mantık, tıp, aritmetik, hendese, ilmü nücüm (Astronomi), musiki, hiyel ve kimya olarak sıralanmaktadır.⁹ Felsefe, nazari ve ameli olmak üzere iki kısım halinde ele alınmaktadır. Nazari ilimler 1. Savulucya (theologia) veya el-ilmü'l-ilahi (metafizik) 2. el-ilmü't-ta'limi ve'r-riyazi (matematik): 3. el-ilmü't-tabii (fizik) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Ameli ilimler ise 1. Tedbirü'r-recül nefseh (ahlak). 2. Tedbirü'l-menzil (ev yönetimi) 3. Tedbirü'l-amme (siyase-tü'l-medeniyye ve'l-ümme vel-mülk) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.¹⁰ Harizmi, metafiziğin (ilmü'l-ilahi) kısımlarının olmadığını ifade etmekte, fiziğin (ilmü't-tabii) alanına giren ilimler ise tıp, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve kimya olarak sıralanmaktadır. Ancak Harizmi, fiziki ilimlerden sadece tıp ve kimyayı müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Matematiğin (ilmü't-ta'limi) altında da aritmetik, geometri, astronomi ve müzik zikredilmektedir.¹¹

Felsefi ilimler bölümünde fiziğin bir dalı olarak ele alınan tıp Ortaçağ'daki anatomi, patoloji, diyet ve farmakoloji disiplinlerine ait terimler açısından tanıtılmaktadır. Ayrıca aritmetik, geometri, astronomi, musiki, hiyel ilmi ve kimya üzerinde durulmaktadır.¹² Harizmi söz konusu ilimlerle ilgili temel kavramların yanı sıra yaşadığı dönemde ihtiyaç duyulan temel bilgilere de yer vermektedir.

3. Mantık

Daha önce de ifade edildiği gibi Harizmi, inceleme konusu ettiğimiz eserin mantık bölümünde *İsagoci*, *Kategoriler*, *Perihermenias*, *Analitika*, *Apotiktika*, *Topika*, *Sofistika*, *Retorika* ve *Poetika* olmak üzere toplam dokuz başlık üzerinde durmaktadır. *İsagoci* hariç diğer konular, Aristoteles'in mantıkla ilgili eserlerinin isimlerini taşımaktadır. Aristoteles'ten sonra bunlar *Organon* başlığı altında bir araya getirilmiştir. *İsagoci* ise Porphyrios'un (ö.301) eseridir.

8 Harizmi. *age.*, s. 43 vd.; Harizmi'nin kelam ilmine bakışı için bkz. İlhan Kutluer, "Bir bürokratin Gözüyle Kelam ve Felsefe" *Bilgi ve Hikmet*, 1995 sayı 12, s.174-177; İlhan Kutluer, "Harizmi, Muhammed b. Ahmed", "Harizmi: Muhammed b. Ahmed", *DİA*, 16/223. Bkz. C. E. Bosworth, *agm.* s. 102-103.

9 Harizmi. *age.*, 16-17. Bkz. Nicholas Rescher, *agm.*, s. 317.

10 Harizmi. *Mefatihü'l-ulum*, s. 153-154; *agmd.* s. 223, İlhan Kutluer, *agm.*, s.173.

11 *Agmd.* s. 223; İlhan Kutluer, *agm.* s. 173. Bkz. Bkz. C. E. Bosworth, *agm.* s. 106-107.

12 *Agmd.*, s. 223-224.

Aristoteles'ten sonra yazılmış olmasına rağmen önemine binaen Aristoteles'in eserlerinin başında zikredilir. Diğer bir ifade ile Aristoteles'in mantık ile ilgili eserlerinin daha iyi anlaşılması için öncelikle *İsagocî*'nin okunması gerektiğinden *Organon*'un başına eklenmiştir. Harizmi, *İsagocî* ile birlikte mantık külliyyatını dokuz eser olarak zikretmektedir.

Farabi, Harizmi'nin tersine mantığın bölümlerini sekiz olarak kabul etmektedir. Çünkü ona göre bir fikrin veya bir "matlub" un düzeltilmesinde kullanılan kıyas çeşitleri ve söz türleri üçtür (Kategoriler, Perihermenias, I. Analitikler). Bunların mükemmel bir hale gelmesinden sonra, konuşmada kıyası kullanmağa yarayan sanatların çeşitleri ise beştir. Bunlar da bürhani, cedeli, sofistai, hatabi ve şiiri sanatlardır.¹³ Dördüncü bölüm yani *II. Analitikler (Apodiktika)* en önemlisidir. Çünkü mantıktan ilk önce dördüncü bölüm istenir. Bu bölümden önce yer alanlar *Burhan*'a yani *Apodiktika*'ya hazırlık, sonra yer alanlar ise uygulama alanı görevi yapmaktadırlar.¹⁴

Harizmi, mantığı felsefenin bölümleri olan nazari ve ameli ilimler içerisinde değil bağımsız bir başlık halinde incelemektedir. Onun mantıkla ilgili görüşlerini özellikle Aristoteles'in mantık eserlerinin yanı sıra Kindi ve Farabi'nin mantık eserlerine dayandırdığı ifade edilebilir.¹⁵ Çünkü Harizmi'nin görüşleri ile söz konusu filozofların görüşleri arasında bir takım paralellikler mevcuttur.

3.1. *İsagocî*

*İsagocî*¹⁶, Porphyrios'un eseridir. Mantık kitaplarına giriş olarak yazılmıştır.¹⁷ Bu eser tamamıyla Aristocu mantık anlayışıyla kaleme alınmış, Aristoteles'in ilim ve mantık anlayışının felsefi esaslarını teşkil eden Kategorilerin anlatılmasını hedeflemiştir.¹⁸ Harizmi, *İsagocî* ifadesinin Yunanca, Süryanice ve Arapça karşılıklarını vererek şahıs, tür, cins, ayırım, araz, hassa, yüklem ve konu ifadelerinin her birini örneklerle tanımlamaktadır. Porphyrios *İsagocî*'sinde beş tümel yani cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti (araz) üzerinde durmaktadır.¹⁹ Harizmi ise Porphyrios'tan farklı olarak şahıs üze-

13 Farabi, *İhsa'ül-ulum* (çev. Ahmet Ateş), İstanbul 1990, s. 79.

14 Bkz. Farabi, *age.*, s. 89-90. Bkz. Bkz. C. E. Bosworth, *agm.*, s. 108.

15 Bkz. C. E. Bosworth, "Pioneer Arabic Encyclopedia of the Sciences: al Khwarizmi's Keys of the Sciences" *Isis*, Vol. 54, No. 1 (Mar., 1963), s. 101

16 *İsagocî*, ifadesinin anlamı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimine göre bu kelime beş tümeli ifade ederken, kine göre Hakim'in (Aristoteles) oğlunun ismi, kimine göre de "sen" anlamına gelen "is", "ben" anlamına gelen "ego" ve "memleket" ya da "yer" anlamına gelen "eci"den oluşan bir kelimedir. Ebheri, *İsagocî* (metin-çev. İnceleme Hüseyin Sarıoğlu) 1998, s. 39. İbrahim Çapak, "Yusuf b. Osman İskilibi'nin *Lisanü'l-Mantık fi Maarifi'n-Nutk* Adlı Eseri ve Ebheri'nin *İsagocî*'si ile Karşılaştırması", *Uluslararası Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, Çorum 2008, C.1, s. 545-546.

17 Harizmi, *Mefatihü'l-ulum*, s. 167.

18 H. Ragıb Atademir, "Porhrios'un *İsagoji*'si ve Birkaç Söz". Porphyrios, *Isagoge* içinde İstanbul 1986, s. 80.

19 Bkz. Porphyrios, *Isagoge*, (çev. Betül Çotuksöken), s. 34 vd.

rinde de durmaktadır. Muhtemelen Harizmi bu konuda Kindi'yi (866) takip etmektedir. Çünkü Kindi, *Risaleler*'inde beş tümeli açıklarken şahıs ifadesi üzerinde de durmaktadır.²⁰ Harizmi, bazen "el ayn" olarak da zikredilen şahıs ifadesine Zeyd, Amr, bu adam, şu at, şu merkep örneklerini vermektedir. Tür'ün tümel ve şahıs'tan daha genel olduğunu zikreden Harizmi, türü insan, at, merkep örnekleri ile açıklamaktadır. Ayrıca diğer mantık kitaplarında olduğu gibi "türlerin türü" ifadesi üzerinde de durmakta ve kendisinden daha özeli bulunmayan türe türlerin türü demektedir. Bu anlamda merkep, at ve insan gibi ifadeler, kendilerinin altından başka türler zikredilemediği için türlerin türüdürler. *Cins*, "canlı" kavramında olduğu gibi türden daha genel olan şeydir. Çünkü canlı, insan, at ve merkepten daha geneldir. "Cinslerin cins" ise "cevher" kavramında olduğu gibi kendisinden daha genel cins olmayan şeydir. Harizmi'ye göre her tür, türlerin türü ile cinslerin cinsi arasında bulunur. Kendisinden daha geneline göre tür, kendisinden daha özeline göre cins olur. Canlı ve cisim gibi.²¹ *Ayrım*, kendisiyle türün diğer şeylerden zati itibariyle ayrılmasıdır. Cins ve ayrımın tanımlarda yer aldığını ifade eden Harizmi, buna insanın "İnsan düşünen canlıdır" şeklindeki tanımını örnek vermektedir. Zikredilen bu tanımda "canlı" cins, "düşünme" ise ayrımdır. *Araz* (ilinti) için "zati olmadan (yüzeysel olarak) bir şeyin diğer şeyden ayrılmasıdır" diyen Harizmi buna beyaz, siyah, sıcaklık ve soğukluk ifadelerini örnek vermektedir. Harizmi, birçok mantık kitaplarında yer alan arazın çeşitlerine değinmezken²² *hassa*'yı "bir türde sürekli bulunan arazdır" şeklinde tanımlayarak, buna insanın gülmesi, merkebin anırması, köpeğin havlamasını örnek vermektedir. Ayrıca cins ve hasanın tam değil, eksik tanımda bulunduğunu ifade ederek "İnsan gülücü canlıdır" örneği üzerinde durmaktadır. Bu tanımda "canlı" cins "gülücü" ise hassadır. Harizmi, Porphyrios'un üzerinde durduğu hassanın çeşitleri üzerinde durmamaktadır.²³ Harizmi zikredilen tümellerin yanı sıra İsağoci başlığı altında "konu" ve "yüklem" ifadeleri üzerinde durmakta buna "Zeyd kâtiptir" örneğini vererek "Zeyd" in konu, "kâtip" in ise yüklem olduğunu ifade etmektedir.²⁴

3.2. Kategorias (Kategoriler)

Harizmi, Aristoteles'in mantıkla ilgili kitaplarının ilkinin kategorias olarak isimlendirildiğini zikrederek, Yunanca olan kategoriasın anlamının "mekulat" olduğunu ifade etmektedir. Harizmi, Aristoteles'te olduğu gibi cevher, nicelik, nitelik, izafet, zaman, mekân, durum, sahip olma, edilgi ve etki ol-

20 Bkz. Kindi, *Felsefi Risaleler* (çev. Mahmut Kaya) İstanbul 1994, s. 26.

21 Harizmi, *Mefatihü'l-ulum*, s. 165.

22 Arazın çeşitleri için bkz Ebheri, *İsağuci* (çev. Hüseyin Saroğlu), İstanbul 1998, s. 63; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 73.

23 Hassa'nın çeşitleri için bkz. Porphyrios, *Isagoge*, s. 45.

24 Harizmi, *Mefatihü'l-ulum*, s. 166.

mak üzere toplam on kategorilerinin varlığına dikkat çekmektedir. Ona göre cevher, özün ile kaim olan şeydir. Gök, yıldızlar, yer su, ateş, hava, gibi. Harizmi, İbn Mukaffa'ya atıfta bulunarak onun da cevheri aynı şekilde tanımladığını ifade etmektedir. Harizmi, *Nicelik* (kem) anlamına gelen kem ifadesindeki m harfinin çift olup olmamasına göre farklı anlamlara gelebileceğine dikkat çekmekte, niceliği "Kaç? Ne kadar? Sorularının cevabında zikredilebilecek her şeydir" şeklinde tanımlayarak buna çizgi (hat) ve zaman terimlerini örnek vermektedir. Ona göre *nitelik* (keyf), Nasıl? Sorusunun cevabı olarak verilebilecek her şeydir. Eşyanın şekli ve durumları, renkler, yemekler, kokular, sıcaklık, ahlak bu kategoriye örnek verilebilir. *İzafet*, iki şeyin birbirine mukayese edilmesidir. Baba-oğul, köle-efendi gibi. *Zaman*, geçmiş, şimdi ve geleceğe nisbet edilen şeydir. Dün, şimdi, yarın gibi. *Mekân*, bir şeyin mekânına nisbet edilmesidir. Evde, şehirde, yeryüzünde, âlemde gibi. *Durum*, ayakta olmak, oturmak gibi bir durum içerisinde olmaktır.²⁵ Diğer ifadeyle bir şeyin başka bir şeye göre olan ilinti halidir. Yatarak, oturarak gibi.²⁶ *Sahip olma*, bir cismin başka bir cismin parçasına sahip olarak veya ona uygun bir şekilde nisbet edilmesidir. İnsanın elbiseli veya silahlı olması gibi. *Edilgi*, etkileyenin etkisini kabul eden şeydir. *Etki* ise etkiyi kabul edecek bir şeye etki yapmaktır. Kesmek neticesinde kesilmenin kırmak neticesinde kırmanın gerçekleşmesi gibi.²⁷

3.3. Perihermenias (Önermeler)

Harizmi, Aristoteles'in mantıkla ilgili ikinci kitabının isminin Perihermenias olduğunu zikrederek Perihermenias'ın isim, kelime ve bağ (rabıta) ile ilgili zikredileni açıklamak anlamında olduğunu ifade etmektedir. O, bu başlık altında isim, bağ (rabıta), zamir, söz, niceleyici (sur), cazim söz, önerme ve önerme çeşitlerini ele almaktadır. Ona göre isim, Zeyd, Halid gibi belli bir zamana delalet etmeyip, tekil bir anlama delalet eden sözdür. Kelimenin, Arap dilcileri tarafından fiil, mantıkçılar tarafından ise belli bir zamana ve manaya delalet eden her müfret sözcük olarak kabul edildiğine dikkat çeken Harizmi, kelimeye yürüdü, yürüyor, yürüyecek gibi ifadeleri örnek vermektedir. Ona göre bağ, edat olarak, havalif ise nahivciler tarafından belirsiz (müphem) isim ve zamir olarak isimlendirirler, ben, sen, o gibi.

Harizmi'ye göre söz (kavl), isim ve kelimedenden oluşan şey iken; niceleyici (sur), bütün, bazı, bazıları değil gibi ifadelerdir. Cazim söz ise emirsiz haber, soru, nida vb. şeylerdir.²⁸ Ona göre önerme, "Ahmet kâtiptir" ve "Ahmet kâtip değildir" ifadelerinde olduğu gibi haber bildiren (cazim) sözdür. Harizmi, öner-

25 Harizmi, *Mejatihu'l-ulum*, s. 168.

26 Necip Taylan, *Mantık Tarihçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 87.

27 Harizmi, *age.*, s. 168.

28 Harizmi, *Mejatihu'l-Ulum*, s. 169.

menin tanımını verdikten sonra nitelikleri yani olumlu, olumsuz ve nicelikleri yani tümel, tikel önermeler üzerinde durmakta ayrıca belirsiz ve modal önermelerin tanımlarını vermektedir. Ona göre olumlu önerme, "İnsan canlıdır" cümlesinde olduğu gibi bir şeyin bir şey için sabit olduğunu göstermektedir. Olumsuz önerme ise "İnsan taş değildir" cümlesinde olduğu gibi bir şeyi bir şey hakkında olumsuzlamaktır. Harizmi, niceleyicisi olan önermelerin mahsuresi, niceleyicisi olmayan önermelerin ise mühmele (belirsiz) olarak isimlendirildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre tümel önerme, niceleyicisi (suru) tümel olumlu ve tümel olumsuzluğu gösteren önermedir. "Bütün insanlar canlıdır", "Hiçbir insan canlı değildir" gibi. Tikel önerme ise tümellik ifade etmeyen önermedir. "Bazı insanlar kâtiptir", "Bütün insanlar kâtip değildir" gibi. Modal önermeleri zorunlu, mümteni ve mümkün olarak üçe ayıran Harizmi, bunların tanımları üzerinde durmamakta; Perihermenias başlığı altında son olarak mutlak önermeyi tanımlamaktadır. Ona göre mutlak önerme, modalite ifade etmeyen yani ciheti olmayan önermedir.²⁹

3.4. Analutika

Yunanca bir ifade olan ve döndürme (aks) anlamına gelen analutika'da döndürülebilir ve döndürülemez öncüller inceleme konusu edilir. Bu başlık altında Harizmi öncül, sonuç, karine, *camia*' ve yüklemli kıyas üzerinde durmaktadır. O, öncülü "kıyasın önünde yer alan, sonucu ise iki öncülden çıkan önermedir" şeklinde tanımlayarak konunun daha iyi anlaşılması için şu örnek üzerinde durmaktadır:

Bütün insanlar canlıdır	(Küçük Önerme)
Bütün canlılar uyuyandır	(Büyük Önerme)
O halde bütün insanlar uyuyandır.	(Sonuç)

Bu kıyasın ilk iki önermesi öncül, son önerme ise sonuçtur.

Harizmi'ye göre karine, iki öncülün bir araya getirilmesi, *camia*' ise karine ve sonucun bir arada zikredilmesidir. Müellifimize göre *camia*' Yunanca'da "sylogismus" yani kıyas olarak isimlendirilir.

Harizmi, bir kıyasta zorunlu olarak bulunması gereken, öncül sonuç, karine ve *camia*' ifadelerini tanımladıktan sonra şartlı öncülü tanımlayıp yüklemli kıyaslar üzerinde durmaktadır. Ona göre yüklemli şartlı öncül, iki yüklemli öncülden ve şart edatından (harfinden) oluşan önermedir. "Eğer güneş doğarsa gündür olur, sayı ya tektir ya da çifttir" gibi. Harizmi, önermeler bahsinde yani Perihermenias başlığı altında şartlı önermelere hiç atıfta bulunmaz. Ayrıca Analutika başlığı altında da şartlı kıyasları değinmeksizin sadece yüklemli şartlı öncülün ne olduğunu ifade etmekle yetinmektedir.

29 Harizmi. *age.*, s. 170.

Harizmiye göre yüklü kıyas, tek bir terimde ortaklık gösteren iki öncül-den oluşur. Bu ortak terim, "orta terim" geriye kalan diğer terimler ise "taraf-lar (tarafeyn)" olarak isimlendirilir. Eğer öncüllerden birinde orta terim konu, diğerinde yüklem olursa *birinci şekil*, her iki öncülde de yüklem olarak bu-lunursa *ikinci şekil*, her iki öncülde de konu olarak bulunursa *üçüncü şekil* meydana gelir.³⁰ Büyük önerme, sonucun yüklemine bulunan büyük terimin kendisinde olduğu önerme, küçük önerme ise sonucun konusu olan küçük te-rimin kendisinde bulunduğu önermedir. Harizmi, kıyas şekillerinin meydana gelişini orta terimin bulunduğu yere göre belirlerken, hangi durumda büyük önerme veya küçük önermede bulunması gerektiği ile ilgili herhangi bir değer-lendirme yapmamaktadır.

Müellifimiz, kıyasın dördüncü şekline hiç değinmezken, üç şekilde bulun-ması gereken ortak şartları şöyle sıralamaktadır: İki olumsuz, iki tikel, iki belirsiz, bir belirsiz ve bir tikel öncülden sonuç çıkmaz. Orta terim sonuç öner-mesinde bulunamaz. Sonuç, nitelik ve nicelik bakımından öncüllerden daha özel (dar) anlamlı olmalıdır.³¹ Ayrıca Harizmi kıyasın üç şeklinin bir birinden farklı olan özelliklerine de dikkat çekmektedir.

Birinci şeklin özelliği: Büyük önerme tümel, küçük önerme olumlu olma-lıdır. Bu şeklin sonucu ya tümel olumlu ya tümel olumsuz ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olur.

İkinci şeklin özelliği: Büyük önermesi tümel ve büyük önermesi ile küçük önermesi nitelik bakımından birbirinden farklı olmalıdır. Sonucu her zaman olumsuz olur.

Üçüncü şeklin özelliği: Küçük önermesi olumlu, büyük önermesi ise olum-lu, olumsuz, tümel ve tikel olabilir. Sonucu daima tikel olmalıdır.

Üç şeklin toplam sekiz kuralı vardır:

1. Büyük önermesi ve küçük önermesi tümel olumlu kıyas, birinci şekilde tümel olumlu, üçüncü şekilde tikel olumlu sonuç verir.
2. Büyük önermesi tümel olumlu, küçük önermesi tümel olumsuz olan kıyas, ikinci şekilde tümel olumsuz sonuç verir.³²
3. Büyük önermesi tümel olumlu, küçük önermesi tikel olumlu olan kıyas, birinci ve üçüncü şekilde tikel olumlu sonuç verir.
4. Büyük önermesi tümel olumlu, küçük önermesi tikel olumsuz olan kı-yas, ikinci şekilde *imtina'a red* yoluyla (*bil red ila imtina'*) ikinci şekilde tikel olumsuz sonuç verir.

30 Harizmi, *Mefatihul ulum*, s. 171.

31 Harizmi, *age.*, s. 172.

32 Harizmi, *age.*, s. 172.

5. Büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu kıyas üç şekilde de sonuç verir. Ancak birinci ve ikinci şekillerde tümel olumsuz, üçüncü şekilde tikel olumsuz sonuç verir.
6. Büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu olan kıyas, üç şekilde de tikel olumsuz sonuç verir.
7. Büyük önermesi tikel olumlu, küçük önermesi tümel olumlu olan kıyas, üçüncü şekilde tikel olumlu sonuç verir.
8. Büyük önermesi tikel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu olan kıyas, üçüncü şekilde imtina'a red yoluyla tikel olarak sonuç verir.³³

Görüldüğü gibi Harizmi yüklemli kıyasla ilgili oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir.

3.5. Apodiktika

Arapça "*el-Burhan*" olarak ifade edilen Apodiktika başlığı altında Farabi'ye göre burhani sözleri sınağa yarayan kanunlar ile felsefeyi mükemmel ve tam bir hale getiren şeylerin kanunları yer alır. Ayrıca bu bölümde işlerinin daha tam, daha üstün ve daha mükemmel bir hale gelmesine yarayan her şeyin kanunları bulunur.³⁴ Apodiktika'nın "açıklamak" anlamında olduğunu belirten Harizmi, bu kitapta doğru ve yanlış olan kıyas çeşitlerinin incelendiğini ifade etmektedir. Bu kitabın amacı, "O nedir?" "O nasıldır?" "Onun kullanılması nasıldır?" ve "Hangi şeyden oluşması gerekir?" gibi isbatı veren kıyaslardan, sonra da isbatın ilkelerinin isbata ihtiyaçları olmadığından söz etmektir.³⁵ Apodiktika başlığı altında Harizmi, burhan'ın metodu, heyulani, suri, fail ve limmi illete dikkat çekmektedir. Ona göre burhan delildir (hüccet) ve "Bütün parçadan büyüktür", "Bir nesneye eşit olan nesnelere birbirlerine eşittir" önermelerinde olduğu gibi evveli öncül ve ilke demektir.³⁶ Harizmi, apodiktika başlığı altında hulf ve istikranın tanımlarını yapmakla yetinmekte onlarla ilgili başka herhangi bir bilgi vermemektedir. Ona göre hulf muhalifin bazı ifadelerini bazıları ile reddetmek, istikra ise tümeli bütün şahısları/parçaları ile tanımlamaktır.³⁷

3.6. Topika

Yunanca olan "topika"nın, Arapça'da "kitabu'l-mevazi'l-cedeli" olarak ifade edildiğini belirten Farabi'ye göre bu kitapta kullanılan sözler, cedeli soru ve cevapların nasıl olacağı, bütün olarak, cedel sanatını tamamlayıp mükemmel bir hale getirmeğe yarayan ve işlerini daha mükemmel, daha üstün ve daha

33 Harizmi, *Mefatihü'l-Ulum*, s. 173.

34 Farabi, *age.*, s. 87.

35 Harizmi, *age.*, s. 174; Kindi, *age.*, s. 167.

36 Harizmi, *age.*, s. 174.

37 Harizmi, *age.*, s. 174.

etkili bir hale getiren şeylerin kanunları yer alır.³⁸ Harizmi'ye göre topika, cedel yaparken ele alınan konuları inceler. Cedel ise muhatabı doğru veya yanlış bilgilerle susturmak demektir. Harizmi, topika ile ilgili başka da bilgiler vermektedir.³⁹ Farabi, cedeli sözlerin iki şeyde kullanıldığını ifade eder: 1. Soran, cevap verenin, meşhur sözler ile korunmak veya zafer temin etmek istediğini görünce, kendisinin de ona karşı üstünlük ve galebe temin etmek için, bütün insanların kabul ettikleri meşhur sözleri kullanmasıdır. 2. İnsanın ya kendi kendisinde veya başkasında düzeltmek istediği bir fikir hakkında kuvvetli bir zan meydana getirmek için kullandığı sözlerdir. Bunlar kesin bir bilgi olmadığı halde, insan onu kesin bir bilgi zanneder.⁴⁰

3.7. Sofistika

Yunanca "felsefe (hikmet)" demek olan "sofiya" ile "göz boyayan" demek olan "istis" ten oluşan sofistika "göz boyayıcı hikmet" (yanıltıcı felsefe) anlamına gelir.⁴¹ Harizmi'ye göre sofistika, keyfi hüküm vermek sofist ise keyfi hüküm veren demektir. Sofistika'da mugalâtanın çeşitleri ve mugalâtanın korunmanın yolları incelenir. Ona göre sofistler, bir şeyin hakikatini belirleyemeyen kişilerdir.⁴² Sofistai sözler; insanı şaşırtmak, sapıtmak, ve yanlışla düşürmek için kullanılan sözlerdir; gerçek (hak) olmayan şey hakkında gerçek ve gerçek olan şey hakkında gerçek değil zannını verir; âlim olmayan kimseyi kuvvetli bir âlim zannettirir, hâkim olan bir kimse hakkında da öyle değilmiş zannını verir. Bu isim, yani safsata, söz ve şüphe ile, insanı mugalataya düşürmeğe, şaşırtma ve aldatmağa muktedir kılan maharetin adıdır. Bu da ya kendi hakkında olur ve insan kendini hikmet, ilim ve fazilet sahibi zanneder; ya başkası hakkında olur, gerçekte öyle olmadığı halde onun noksanlık sahibi olduğunu ya da gerçek bir fikrin gerçek olmadığını ve gerçek olmayan bir fikrin de gerçek olduğunu zannettirir.⁴³

3.8. Retorika

Harizmi'ye göre retorika hitabet anlamına gelir; herhangi bir konuda muhatabı ikna etmek demektir. İkna ise burhani delil olmasa bile muhatabı tatmin edecek şekilde bir şeye inandırmak demektir.⁴⁴ Bu başlık altında güzel konuşan ve hatip kimselerin sözlerinin çeşitlerini sımayıp denemeğe yarayan bilgiler bulunur ve bu sayede onların hitabet tarzına uygun olup olmadıkları anlaşılır. Diğer bir ifade ile bu bölümde hitabet sanatını tamamlayıp mükem-

38 Farabi, *age.*, s. 87

39 Harizmi, *age.*, s. 175.

40 Farabi, *İhsa'ul-ulum*, s. 80.

41 Farabi, *İhsa'ul-ulum*, s. 81.

42 Harizmi, *age.*, s. 176.

43 Farabi, *İhsa'ul-ulum*, s. 81, 89.

44 Harizmi, *age.*, s. 177.

mel bir hale getirmeğe yarayan bilgiler yer alır.⁴⁵ Farabi'ye göre hatabi sözler, insanın herhangi bir fikre kandırmak için kullanılan ve zihni kendine söylenilen şeyler ile sükûnet bulmaya ve ister daha zayıf, isterse daha kuvvetli olsun, herhangi bir şekilde o fikri kabul ve tasdik etmeğe meylettiren sözlerdir.⁴⁶

3.9. Poetika

Harizmi'ye göre poetika, mantık kitaplarının dokuzuncusu, Aristoteles'in ise mantıkla ilgili sekizinci eseridir. Poetika şiir demektir ve hayali ifadelerden oluşur. Hayali ifadeden kasıt bir kimsenin nefsinin yanlış veya doğru bilgilerle bir şeye yönelmek veya ondan uzaklaştırmaktır. Bu kitapta hayal, tasvir, temsil bolca kullanılır. Harizmi'ye göre bir şeyi tasvir etmek, onun tasvirinin, temsilinin ve hayalinin nefiste oluşması demektir.⁴⁷ Farabi'ye poetika, konuşulan şeyde, herhangi bir hal veya şeyi daha üstün veya daha alçak tasavvur ettirmeye yarayan şeylerden oluşur.⁴⁸

Poetika'da, şiirle ve meydana getirilmiş olan şiiri sözlerin çeşitleri ile çeşitli işlerde ayrı ayrı yapılan şiirleri sınavıp denemeğe yarayan kanunlar, aynı zamanda şiir sanatının mükemmelleştirilmesine yarayan bilgiler zikredilerek, bunlardan her bir sınıfın sanatının nasıl olduğu, hangi şeylerden yapıldığı, hangi şeyler ile mükemmelleştiği, daha iyi, daha kuvvetli, daha parlak ve daha hoş olduğu, daha belîğ ve daha tesirli olmak için hangi durumların bulunması gerektiğine yer verilir.⁴⁹

Sonuç

Harizmi, mantık eserleri olarak bilinen ve birçok Müslüman mantıkçı tarafından da ele alınıp incelenen, *İsagoci*, *Kategoriler*, *Perihermenias*, *Analutika*, *Apotiktika*, *Topika*, *Sofistika*, *Retorika* ve *Poetika* olmak üzere toplam dokuz eserin içerikleri üzerinde durmaktadır. O, *Topika*, *Sofistika*, *Retorika* ve *Poetika* bölümlerini oldukça özet geçmiş, neredeyse bunların tanımları ile yetinilmiştir. Bunun sebebi eserinin ansiklopedik mahiyette olması ve yaşadığı dönemde Müslüman mantıkçıların daha çok *Organon*'un ilk dört bölümünü oluşturan kısımlar üzerinde durmalarından kaynaklanabilir. *İsagoci*, *Kategoriler*, *Perihermenias*, *Analutika*, *Apotiktika* adlı eserlerin içerikleri nisbetten daha geniş tutulmuştur. Bunlar arasında da Harizmi en çok *Analutika*'ya yer vermektedir. Harizmi, önermeler bahsinde yani *Perihermenias* başlığı altın-

45 Farabi. *age.*, s. 88.

46 Farabi. *İhsa'ul-ulum*, s. 82-83.

47 Harizmi. *age.*, s. 178. Bkz. Farabi. *age.*, s. 88-89.

48 Farabi. *age.*, s. 83-84. Bkz. Kamil Kömürcü, *Asiruddin el-Ebheri'nin Mantık Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2010, s. 206-207.

49 Farabi. *age.*, s. 88-89.

da şartlı önermelere hiç değinmemektedir. Analutika başlığı altında da şartlı kıyaslara değinmeksizin sadece yüklemli şartlı öncülün tanımını bir örnekle birlikte vermektedir. Harizmi, kıyas şekillerinin meydana gelişini orta terimin bulunduğu yere göre belirlerken, hangi durumda büyük önerme veya küçük önermede bulunması gerektiği ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Oysa kıyaslar konusunda orta terimin bulunduğu önerme son derece önem arz etmektedir. *Mefatihul-ulum*'da yukarıda da söz konusu ettiğimiz gibi birçok ilim ele alınmaktadır. Bunlar arasında mantık ayrı bir başlık ve birçok konudan daha geniş olarak ele alınmıştır. Mantık konuları ayrıntılı olarak incelenmese de o günün şartlarında ilimler arasında önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.